

16. Yüzyıl Eyüp Mescitlerinin Koruma Sorunları

Nil ORBEYİ^{1*}

Öz

Bu çalışma ile Eyüp'teki 16. Yüzyıla tarihlenen kırma çatılı mescitlerin koruma sorunları incelenmiştir. Sur dışındaki ilk yerleşim olan Eyüp, tarihsel süreçte somut ve somut olmayan kültürel mirası ile İstanbul'un önemli bölgelerinden biri olmuştur. Bu mirasın korunmasına yönelik adımlardan ilki olan kentsel sit alanı sınırları 15.01.1977 tarih ve 9591 sayılı Gayrimenkul Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu kararı ile belirlenmiş ve alandaki tarihi eserler tespit ve tescil edilmiştir. Bu tarihten günümüze kadar koruma alanında yapılan pek çok çalışmaya rağmen bölgedeki tarihi yapılar çevresel ve fiziksel faktörlerin yanı sıra yeterli koruma bilincine sahip olmayan kullanıcı ve uygulayıcıların tehdidi altındadır. Mescitlerin çoğu; nitelsiz ekler (mekan, rüzgarlık, saçak vb), kendi imkanları ile bakım ve onarım yapılmaya çalışılması ve yapıyı güzelleştirme çabaları ile yapılan müdahalelerle, malzeme, biçim ve/veya üslup özellikleri açısından değişime uğramış, özgün kimlikleri zedelenmiştir. Bu çalışmada öncelikle bölgede 16. yüzyılda inşa edilmiş benzer durumdaki kırma çatılı mescitler tespit edilmiştir. Çalışma kapsamına alınan on iki mescidin bu duruma gelmelerindeki süreç ve koşullar tartışılarak koruma sorunları incelenmiş, sürdürülebilirliklerinin sağlanarak özgün kimlikleri ile geleceğe aktarılabilmelerine yönelik çözüm önerileri geliştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Eyüp, mescit, koruma, müdahale, onarım.*

The Conservation Problems of the 16th Century Eyüp Masjids

Abstract

In this study, conservation problems of masjids with hipped roof dated 16th century in Eyüp were investigated. Eyüp, the first settlement outside the city wall, has been one of the important regions of Istanbul with its tangible and intangible cultural heritage. The first stage for the protection of this heritage, the urban site boundaries were determined by the decision of the Supreme Council of Real Estate and Monuments, No. 9591 of 15.01.1977, and the historical monuments in the area have been identified and registered. Despite many studies in the field of conservation since this date, the historical structures in the region are threatened by environmental and physical factors as well as users and practitioners who do not have sufficient protection awareness. Most of the masjids are unqualified additions (space, windbreak, eaves, etc.), attempts to make maintenance and repair by their own, interventions made with the efforts to beautify (!) the structure, material, form and/or stylistic features have been changed and their original identities have been damaged. In this direction, firstly, similar hipped roofed masjids, which were built in the region in the 16th century, were identified. Preservation problems were examined by discussing the process and conditions of the twelve masjids included in the scope of the study, and solutions were developed to ensure their sustainability and transfer them to the future with their original identities.

Keywords: *Eyüp, masjid, protection, intervention, repair.*

¹ Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Mimari Restorasyon Programı, İstanbul.

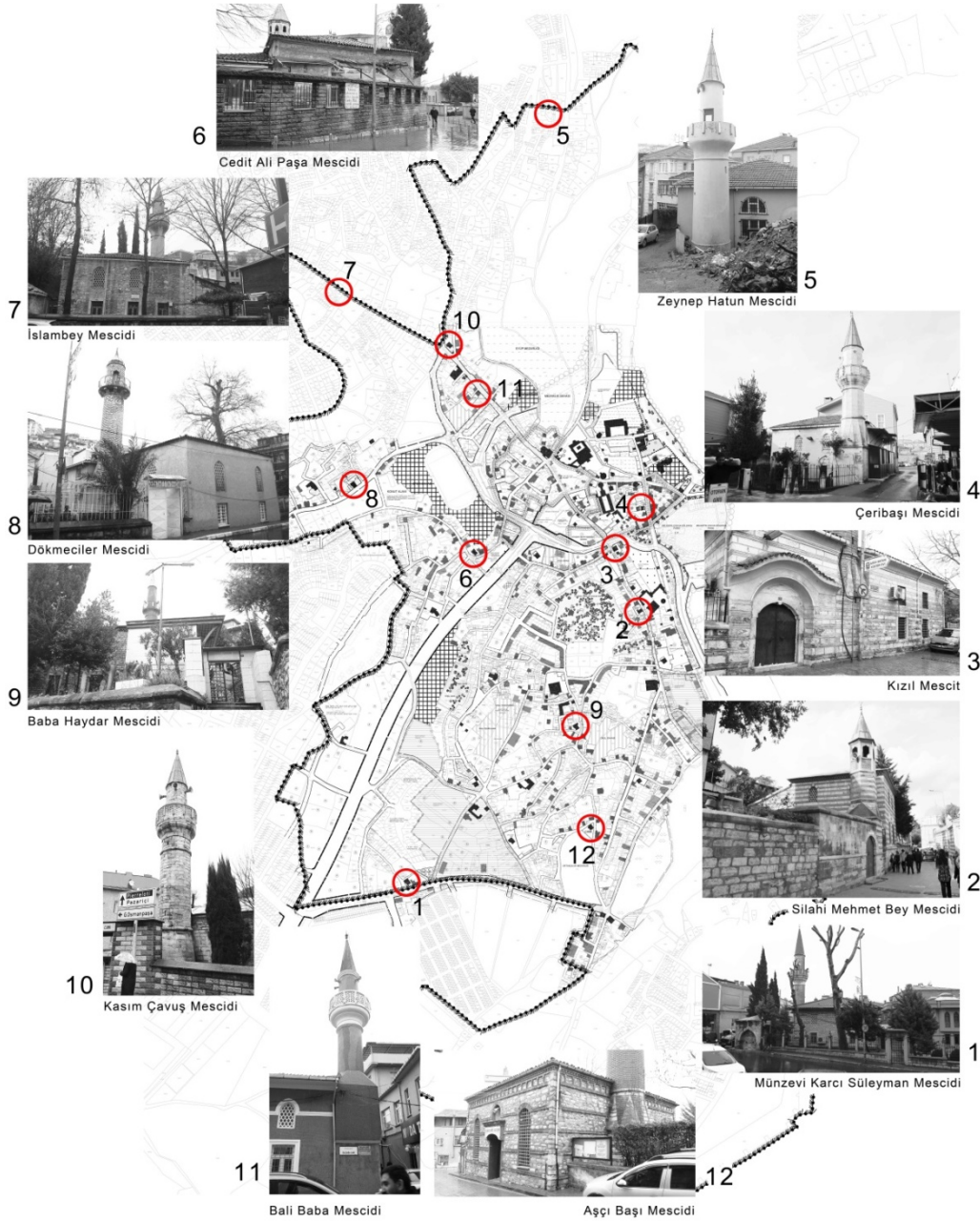
* İlgili yazar / Corresponding Author: nil.orbeyi@msgsu.edu.tr

Gönderim Tarihi: 19.03.2019

Kabul Tarihi: 29.06.2019

1. GİRİŞ

Farklı uygarlıkların izlerini taşıyan tarihi yapılar, dönemin gelenek, yaşam tarzı ve ruhunu gelecek nesillere aktararak, geçmiş ile gelecek arasında bağ kurulabilmesine katkı sağlarlar. Günümüze ulaşan kültür varlığı yapıların pek çoğu zaman, doğal afetler, yangın vb. etmenler sonucu ortaya çıkan yapısal sorunlar ile bilinçli veya bilinçsizce yapılan müdahalelerin meydana getirdiği olumsuz etkilere bağlı olarak tahrip olmuş, basit veya kapsamlı müdahaleler ile varlığını sürdürmüştür. Yapıların sahip oldukları değerler ve özgün kimlikleri ile sürdürülebilirliklerinin sağlanması, günümüzde korumanın önemli ölçütlerden biri olarak ulusal ve uluslararası yasalar ile güvence altına alınmıştır.

Şekil 1: Mescitlerin Eyüp kentsel sit alanı içerisindeki konumu (1997 tarihli Koruma İmar Planı üzerine işlenerek, EYSAM; Fotoğraflar: Yazar, 2018)

İstanbul'un Haliç kıyısında yer alan, çeşitli işlevdeki pek çok anıtsal ve sivil mimarlık örneğinin yanısıra kentsel dokusu ve somut olmayan kültürel değerleri ile zengin bir mirasa sahip Eyüp'ün² bu miras değerlerinin korunmasına yönelik adımlardan ilki olan kentsel sit alanı sınırları 15.01.1977 tarih ve 9591 sayılı Gayrimenkul Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK) kararı ile belirlenmiş ve alandaki tarihi eserler tespit ve tescil edilmiştir (EYSAM Arşivi). Eyüp'te ilk koruma çalışmaları ise 1997'de "Eyüp Koruma İmar Uygulamaları" çerçevesinde başlatılmış ve günümüze kadar bölgede pek çok rehabilitasyon projesi planlanmıştır (Projelerin detayları için bkz: Erbey, 2004; Anonim, 2015, 2016) (Şekil 1). Koruma alanında yapılan bu çalışmalara rağmen bölgedeki tarihi yapılarda koruma ilke ve kanunlarına bağlı kalmaksızın yapılmış müdahaleler görülmektedir. Özellikle bilinçsiz uygulayıcılar tarafından kullanıcı gereksinimleri veya istekleri sonucu yapılan/yapılmaya devam eden, koruma ilkeleri ile bağdaşmayan müdahaller, tarihi yapıların özgün biçimlerinin farklılaşmasına sebep olmaktadır. Bu çalışmada Eyüp semtinde benzer müdahalelere maruz kalmış 16. yüzyıla tarihlenen on iki kırma çatılı mescit ele alınmıştır. Çalışma kapsamında incelenen; Dökmeciler (Düğmeciler) Mescidi (16. yüzyılın ikinci yarısı), Cedit Ali Paşa Mescidi (yapım tarihi kesin olarak bilinmiyor), Silahi Mehmed Bey Mescidi (yapım tarihi kesin olarak bilinmiyor), Bali Baba (Hoca) Mescidi (yapım tarihi kesin olarak bilinmiyor), İslam Bey Mescidi (1519), Zeynep Hatun Mescidi (1538), Münzevi (Müzevvir Süleyman Subaşı) Karcı Süleyman Mescidi (1545), Çeribaşı (Çiviciler, Demirciler) Mescidi (1945), Baba Haydar Mescidi (1550'ler), Kızıl (Kiremitçi Süleyman) Mescit (1580'li yıllar), Aşçıbaşı Ahmet Ağa Mescidi (1591), ile Kasım Çavuş (Eski-Yeni) Mescitleri (1597 tarihinden önce) tarihsel süreçte pek çok onarımdan geçmiştir³. Bu süreçte yapılmış yapı ile uyumsuz ekler (mekan ekleri ve klima, saçak, sineklik, çelik veya kayar sensörlü kapı, plastik pencere vb diğer ilaveler), cephelerin niteliksiz/yapı ile uyumsuz malzeme ile kaplanması, yapı ile uyumsuz malzeme ile onarım gibi müdahalelere ek olarak kullanılmama, yol kotunun yükselmesi ve periyodik izleme yapılmaması gibi etmenler sonucu mescitlerin özgün kimlikleri zedelenmiştir. Çalışmada mescitlerde meydana gelen değişim arşiv ve literatür taramasına ek olarak yerinde yapılan gözlemlerle (Aralık, 2018) incelenmiş, mescitlerin koruma sorunları tespit edilmiştir. Eyüp kentsel sit alanı içerisinde yer alan yapıların, özgün kimlikleri ile gelecek nesillere aktarılması, sürdürülebilirliklerinin sağlanması için önerilerde bulunulmuştur.

2. 16. YÜZYIL EYÜP MESCİTLERİ

Osmanlı Dönemi'nde başta Bursa, Edirne ve İstanbul olmak üzere birçok mescit inşa edilmiştir (Eyice, 1971). Tarihsel süreçte gelişen mimari üsluplarına rağmen özellikle 16. yüzyılda inşa edilen mahalle mescitleri kare veya kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Çoğunlukla kagir, nadiren de ahşap olarak inşa edilen mescitler⁴ genellikle dört yöne eğimli kırma çatıyla örtülmüş olup ikişer sıra ikili pencere ile aydınlanmaktadır. Yapıya bitişik veya Silahi Mehmet Bey Mescidi'nde olduğu gibi nadiren yapıdan bağımsız birer minareleri bulunur.

² Eyüp'te ilk yerleşim İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen Eyüp Sultan Külliyesi merkezinde konumlanan mahalleler ile başlamış, günümüze kadar bölgede pek çok anıtsal ve sivil mimarlık örneği yapı inşa edilmiştir (Ayverdi, 1958; Kara, 2003).

³ Bu onarımlarda Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) 'nin onayı ile yapılmış uygulamaların tarihlerine ulaşabilmek mümkün olmakla birlikte, projelendirme, kayıt altına alınmadan, VGM'nin onayı alınmaksızın yapılmış müdahalelerin tarihleri, incelenen bütün yapılarda kesin olarak tespit edilememiştir. Ancak müdahalenin sürecini tanımlayan yayınlar, fotoğraflar, haritalar vb. belgeler ile belirli bir zaman veya zaman aralığından bahsetmenin mümkün olduğu durumlarda tespit edilen müdahale tarihleri çalışma kapsamında ilgili bölümde sunulmuştur.

⁴ Ahşap mescitlerin çoğu günümüze ulaşamamıştır. Günümüze ulaşmış nadir örneklerden biri olan Eyüp'teki Arpacı Hayrettin Mescidi (16. yüzyıl) de özgün kimliğini büyük oranda kaybetmiştir.

Tablo 1: Mescitlerin biçimlenme özellikleri

mescitler	harita		avlu		hazire	kapalı ibadet mekanı yapı malz.			ek mekan		özgün malzeme ile uyumsuz cephe kapl.					günümüz kullanımı	
	Alman Mavileri 1913-1914	Eyüp Koruma İmar Planı 1997	var	yok	mevcut	mevcut değil	kesme taş	alınışık	moloz taş	betonarme	pvc	dış	çini	çevre duvarı	seramik	özgün işlevi ile kullanılıyor	kullanılmıyor
Dökmeciler Mescidi			+		+		+		+		+		+			+	
Cedit Ali Paşa Mescidi			+		+		+		+	+			+	+		+	
Silahi Mehmed Bey Mescidi			+		+		+		+								+
Bali Baba Mescidi				+	+				+		+		+			+	
İslam Bey Mescidi			+		+		+		+							+	
Zeynep Hatun Mescidi			+			+			+				+			+	
Münzevi (Müzevir Süleyman Subaşı) Mescidi			+		+				+	+						+	
Baba Haydar Mescidi			+		+				+	+				+		+	
Kızıl (Kiremitçi Süleyman) Mescit			+		+				+				+			+	
Aşçıbaşı Ahmet Ağa Mescidi			+		+				+				+			+	
Kasım Çavuş (Eski-Yeni) Mescidi			+		+		+						+	+		+	
Çeribaşı Mescidi			+		+		+			+			+			+	

Nadir örnek kubbe ile örtülüdür (Çakır, 1974; Seçkin, 2017). Mescitler genellikle sokağa cepheli, bazıları çevre duvarı ile sınırlandırılmış bir avlu içerisinde yer alır (16. yüzyıl mescit mimarisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tozun, 2002). Tozun (2002) yayınında, İstanbul'da 16. Yüzyılda inşa edilen mescitlerden (yayının yapıldığı tarihte) doksan altısının mevcut olduğunu, bunlardan yetmiş dördünün özgün biçimini kısmen korurken yirmi ikisinin kaybetmiş olduğunu belirtmektedir.

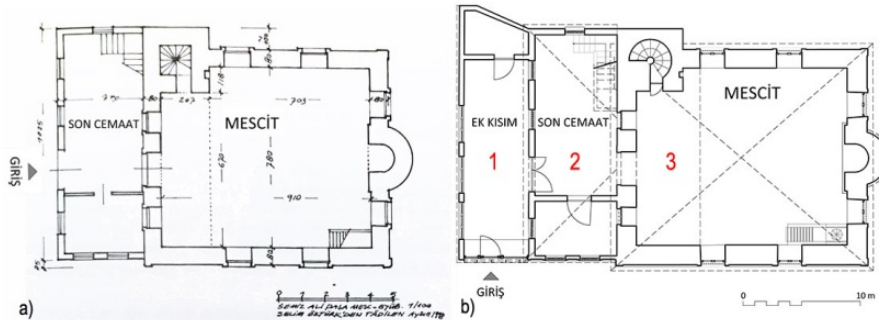
Günümüzde Eyüp semtinde yirmi dört cami ve mescit bulunmaktadır (URL3). Çalışma kapsamında ele alınan on iki mescit, Eyüp Kentsel Sit alanı içerisinde dağınık halde yer alırlar (Şekil 1). Mescitlerin kapalı ibadet mekanları, üzeri dört yöne eğimli kırma çatı ile örtülü olup kare veya kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Yapıya bitişik veya bağımsız tasarlanmış birer minareleri vardır. Mescitlerin inşasında çoğunlukla almaşık örgü tekniği kullanıldığı görülmektedir. Sadece üç yapı tamamen kesme taş ile inşa edilmiştir (Tablo 1). İbadet mekanlarına farklı tarihlerde son cemaat mekanı, kadınlar bölümü, abdest alma mekanı, tuvalet, depo vb. birimler eklenmiş ve mescitlerin plan şemaları özgün biçimlerinden farklılaşmıştır. Mescitlerin birer minaresi vardır. Bali Baba Mescidi haricindeki mescitler birer avlu içerisinde yer alır. Mescitler sıkışık, organik kent dokusu içerisinde konumlandığından avlular yapının bulunduğu parselde göre biçimlenmiştir (Tablo 1). Cedit Ali Paşa Mescidi, İslam Bey Mescidi ve Baba Haydar Mescidi'nin sokağa cepheleri yoktur. Diğer mescitlerin en az birer cephesi sokağa bakar. Bali Baba Mescidi, Aşçı Başı Mescidi, Münzevi Mescidi ve Çeribaşı Mescidi'nin girişleri sokaktan, diğer mescitlerin ise avlu içerisinde (Tablo 1). Zeynep Hatun Mescidi'nin haziresi günümüze ulaşamamıştır, diğer mescitlerin hazireleri mevcuttur⁵.

3. MESCİTLERİN KORUMA SORUNLARI

Mescitler pek çok anıtsal yapıda olduğu gibi zaman, doğal afetler, yangınlar, bilinçsiz müdahaleler vb. etkenlere bağlı olarak tahrip olmuştur. Özellikle minareleri ve ahşap bölümleri (son cemaat yerleri, kırma çatıları, kadınlar mahfili vb.) en çok zarar gören kısımları olarak pek çok kez onarım görmüştür. Koruma ilkeleri ve ilgili kanunlar çerçevesinde yapılmış basit veya kapsamlı onarımlarda olumlu uygulamalar olduğu gibi bu ilke ve kanunlar gözetilmeden yapılmış bazı müdahaleler, yapıların özgün malzeme ve mimari karakterleri ile uyuşmamaktadır. İncelenen mescitlerde karşılaşılan sorunlar aşağıda özetlenmiştir:

a. Yapı ile uyumsuz ekler: Yapı ile uyumsuz ekleri; mekan ve diğer ilaveler olarak ikiye ayırabiliriz.

Mekan ekleri: İncelenen mescitlerin tamamında, özgün yapıya bitişik veya yapı arsasında olacak biçimde en az bir mekan eklenmiş ve bu nedenle bazı mescitlerin planları birbirinin içinden geçilen karmaşık bir şemaya bürünmüştür.

Şekil 2: Cedit Ali Paşa Mescidi plan şeması; a) 1998 (Yüksel, 2004), b) 2018 (Kaynak: yazar)

⁵ Zeynep Hatun Mescidi'nin haziresi, mescidin zaman içinde geçirdiği müdahaleler sonucu ortadan kalkmıştır (URL2).

Örneğin günümüze büyük oranda değişerek⁶ ulaşan Cedit Ali Paşa Mescidi'nde ahşap son cemaat yerine 1994 yılında doğu yönünde parselin biçimine uyacak şekilde betonarme bir mekan eklenmiştir (Dişören, 1994; Yüksel, 2004) (Şekil 2b'de gösterilen "ek kısım"). Bunun sonucunda mescide iki ayrı mekandan geçilerek ulaşılabilir. Mescit girişi kuzey cephesinden, son eklenen mekanın plastik doğrama (pvc) ile yapılmış batı cephesine alınmıştır (Tablo1, 2; Şekil 2a, b). Mescit arsasına ayrıca Kurukavak Caddesi'ne paralel olarak konumlandırılmış tuvalet ve depodan oluşan betonarme kapalı birer mekan ile üstü kapalı bir abdest alma mekanı eklenmiştir.

Tablo 2: Mescitlerin mekan ekleri (2018 tarihli fotoğraflar kaynak: Yazar)

Dökmeciler Mescidi 1940 (İşli vd., 2017) 2018	 	Zeynep Hatun Mescidi 1940 (İşli vd., 2017) 2018	
İslam Bey Mescidi 1963 (VGMA; Yağcı, 2013) 2018	 	Aşçı Başı Mescidi 1940 (İşli vd., 2017) 2018	
Cedit Ali Paşa Mescidi Tarihsiz, VGMA 2018	 	Bali Baba Mescidi 1940 (İşli vd., 2017) 2018	
Çeribaşı Mescidi 1963 (EYSAM Arşivi) 2018	 	Kaısm Çavuş Mescidi 1940 (İşli vd., 2017) 2018	
Müzevir Mescidi 1940 (İşli vd., 2017) 2018	 	Baba Haydar Mescidi 1940 (İşli vd., 2017) 2018	
Bey Mescidi 1963 (VGMA) 2016 (Orbeyi vd., 2017)	 	Kızıl Mescit 1940 (İşli vd., 2017) 2018	

⁶ Yapının bilinen en eski onarımı 1892 yılında yapılmıştır (Dişören, 1994; Haskan, 1996; Yüksel, 2004). Yüksel (2004), 19. yy. sonu veya 20. yy. başında yeniden yapılcasına büyük oranda onarım gördüğünü, minare kaidesinden başka ilk yapıldığı devre ait iz kalmadığını belirtmektedir.

Mimar Sinan tarafından inşa edilmiş olan Dökmeciler Mescidi de pek çok onarımdan geçmiştir⁷ (İşli ve Büyükseçgin, 2017). Mescit bu süreçte özgün görünümünden farklılaşmıştır. Kuzey yönünde yapıya bitişik ahşap mekan 1986 tarihinden sonraki bir zamanda, farklı bir plan şemasıyla betonarme olarak yeniden yapılmıştır⁸ (Tablo 2).

Silahi Mehmed Bey Mescidi'ne ise VGM tarafından yapılan 1963 tarihli restorasyonda, betonarme bir son cemaat mekanı eklenmiş ve mescidin girişi kuzey cephesinden yeni eklenen mekanın batı cephesine alınmıştır. 1997 ile 2002 tarihleri arasındaki bir zamanda son cemaat mekanının kuzeyine, bu mekandan ulaşılan betonarme bir kadınlar bölümü ile betonarme bir tuvalet ve abdest alma mekanı eklenmiştir (Yapının geçirdiği değişim ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Orbeyi vd., 2016) (Tablo 2).

1960 yılında yeniden yapılcasına büyük bir onarımdan geçen Bali Baba (Eski-Yeni) Mescidi'nin⁹ batısına cepheye bitişik kadınlar için betonarme bir mekan ilave edilmiştir (Tablo 2). 2006 yılı İBB hava fotoğraflarında mevcut olduğu görülen bu mekan içeride bir kapı ile özgün mescide bağlanmıştır (URL2). Ayrıca erkekler ve kadınlar için cadde üzerinde iki ayrı giriş bulunur.

1996 yılında VGM tarafından kapsamlı bir onarımdan geçmiş olan Çeribaşı Mescidi'nin giriş cephesine 2017 yılında, plastik doğrama (pvc) ile yapılmış bir rüzgarlık eklenmiştir (Tablo 2). Giriş cephesinden daha geniş ve batı yönünde yapıdan dışarı taşan koridor biçimli bu ekte, yol ve mescit zemini arasındaki kot farkı sebebiyle kadınlar ve erkekler için iki ayrı merdiven ile ulaşılan iki ayrı giriş bulunur (Yapının geçirdiği değişim ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Orbeyi, 2019).

Müzevir Mescidi'nde ahşap olan ek kısım 1967 tarihli onarımda iki katlı ve kagir olarak yenilenmiştir (Tablo 2). Mescidin doğu kısmında imam için ayrılmış bir mekan varken, 2005 yılında bu yönde büyük boyutlu bir ibadet birimi daha eklenmiştir (Dişören, 1993-94) (Tablo 2). İki yapının arasında bağlantı için bir geçiş koridoru oluşturulmuş olup yapıya giriş kuzey ve güneyde bu kısımdan sağlanmaktadır. Ayrıca yapının batı cephesine bitişik, üzeri çatılı ufak bir mekan daha eklenmiştir.

Kızıl Mescit'in son onarımda ilave edilmiş olan son cemaat yeri, mescidin kuzey cephesine bitişik, mescit ile benzer olarak bir sıra kesme taş iki sıra tuğla almaşık örgü ile oluşturulmuştur. Alaturka kiremitle örtülü ek mekanın batı ve kuzey cephelerinde iki girişi bulunur (Tablo 2).

İslam Bey Mescidi¹⁰'nin son cemaat yeri camekanlı plastik doğrama ile kapatılmış olup üzeri alaturka kiremit ile örtülmüştür. Mescit girişi bu mekandandır (Tablo 2).

Aşçıbaşı Mescidi'nin doğu cephesine bitişik ve köşe parselin biçiminde kadınlar için ek bir mekan yapılmıştır. 1982 tarihli İBB hava fotoğrafında bulunmayan bu ek mekandan (URL2), Çobanoğlu'nun, 1993 tarihli yayınında da bahsedilmez. Bu tarihten sonraki bir zamanda eklenmiş olmalıdır. Ek kısım bu cephedeki pencerelerin yarısını kapatır.

⁷ 1822-3 yılında II. Mahmut'un Harem-i Humayun'undan 3. Haznedar Lülezar Kalfa tarafından (Ayvansarayı, 2001), cadde tarafındaki kitabesine göre 1897-8 yılında Emine ve Fatma isimli iki hayırsever tarafından onarılmış (Öz, 1962; Kuran, 1986; Kuran, 1988; Dişören, 1994), minaresi ve son cemaat yeri yenilenmiştir. Son olarak 1965-66 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.

⁸ Kuran, 1986 tarihli yayınında mescidin tuğla hatıllı kesme taştan yapılmış ana mekan ile meşrutaya (belli bir kullanıma veya görevinin ikametline tahsis edilmiş taşınmaz vakıf, Ahunbay, 2004) dönüştürülmüş bir son cemaat yerinden meydana geldiğini belirtmektedir.

⁹ Mescit, Birinci Dünya Savaşı'nda depo olarak kullanılmıştır. Bu süreçten sonra uzun bir süre harabe halinde kalmıştır (Haskan, 1996). Koçu (1960), 1952'den itibaren yapının metruk durumda olduğunu belirtir.

¹⁰ Yapı mescit olarak inşa edilmiş, 19. Yüzyılın sonunda tekke, 1925'ten sonra yeniden mescit olarak işlevlendirilmiştir.

Açıkta kalan pencere bölümleri de ayrıca kapatılmış, etrafları yalıtım malzemesi ile sivanmıştır (Tablo 2).

Haskan (1996), Zeynep Sultan Mescidi'nin dış cephesinin 1983 yılında tamamen çimento ile kaplandığını belirtir. Kuzey cephesine, betonarme bir son cemaat mekanı eklenmiştir. Üzeri ondulin benzeri bir malzeme ile örtülüdür (Tablo 2).

Ayrıca mescitlerin çoğunun arsasına, bazıları mescit yapılarına bitişik, bazıları bağımsız olacak şekilde tuvalet, abdest alma ve depolama amaçlı kullanılan mekanlar eklenmiştir. Betonarme olarak yapılmış bu mekanların üzerleri çoğunlukla ondulin, trapez sac vb. malzemeler ile örtülmüştür. Bu mekanların bazıları mescitlerin giriş bölümünde yer alır. Örneğin Zeynep Hatun Mescidi'nde yapıdan bağımsız olan abdest mekanı ile depo olarak kullanılan başka bir yapı mescit avlusunda, girişin karşısındadır (Tablo 2, Şekil 3d). Bali Baba Mescidi'nde tuvaletler girişin batısında yapıdan bağımsız olarak yapılmıştır (Şekil 3 a,b). Dökmeciler Mescidi'nde betonarme kubbeli çokgen şadırvanın, etrafı mermer ile kapatılmış olup üst kısmı camekanlı, demir parmaklıklıdır (Şekil 3c). Bu mekanlar yapı ile bağdaşmayan görünümleriyle avluların otantiklik değerini zedelemekte, yapıların mekansal bütünlüğünü bozmaktadır.

Diğer ilaveler: Mekan eklerinin yanı sıra klima dış ünitesi, giriş kapılarının üzerinde saçak, plastik malzeme ile yapılmış yağmur oluğu ve iniş borusu, aydınlatma elemanları, sensörlü kayar kapı, sineklik vb. ekler yapılmıştır. Klima ve yağmur oluğu mescitlerin çoğunda vardır. Klimaların yapı cephelerindeki konumunun belirlenmesinde görsel kaygının göz ardı edildiği görülmektedir. Örneğin Bali Baba Mescidi'nde yapıda bulunan klimalardan biri giriş kapısındaki beton saçağın üzerine yerleştirilmiştir (Şekil 3g). Çeribaşı Mescidi, Kızıl Mescit, Cedit Ali Paşa Mescidi, Dökmeciler Mescidi, İslam Bey Mescidi, Bali Baba Mescidi, Kasım Çavuş Mescidi'nde klimaların tesisat bağlantıları tepe pencereleri veya alt sıra pencerelerin camları kırılarak iç mekana alınmıştır. Bu uygulama bu noktalarda yapıların dış etkenlere açık hale gelmesine sebep olmuştur (Şekil 3 e, ı). Bali Baba Mescidi'nde klimalar giriş kapısının betonarme saçağının üzerine, İslam Bey Mescidi'nde ise dışlık pencerelerin içine oturtulmuştur (Şekil 3g). Kasım Çavuş Mescidi'nde de Dökmeciler Mescidine benzer olarak klimalar doğu ve batı cephelerinde üzeri örtülü metal bir kafes içerisinde yer alır.

Bazı mescitlerde giriş kapılarının üzerine, metal konstrüksiyonlu veya betonarme bir saçak eklenmiştir. Örneğin 2000'li yıllarda Çeribaşı Mescidi giriş cephesine ilave edilen cephe genişliğindeki metal konstrüksiyonlu ondulin saçak günümüzde de mevcuttur (Tablo 2). Kızıl Mescit'in günümüzde kullanılan kuzey girişinin üzeri, çevre duvarına kadar ondulin kaplı dairesel ahşap saçakla örtülmüştür (Tablo 2). Kasım Çavuş Mescidi'nin giriş kapısının iç kısmına ise cam sensörlü bir kapı daha eklenmiştir (Şekil 3j). Cedit Ali Paşa Mescidi'nde giriş cephesinde kapının üzerine sabitlenmiş açılır-kapanır güneşlikler bulunur (Tablo 2).

Şekil 3: Abdest alma mekanı / şadırvan ve tuvaletler ile diğer ilaveler (Kaynak: Yazar, 2018)

Yapılara bitişik olarak yapılan mekanlar, eklendikleri cepheyi örterek görünümü olumsuz yönde etkilemekte, cephenin görsel bütünlüğünü, mimari değerini zedelemektedir. Klima, saçak, tesisat gibi ekler ise kötü görünümleri ile cephenin algılanmasını güçleştirmenin yanı sıra bağlantı noktalarında yapı elemanlarına ve yapı malzemesine zarar vermektedir. Bu durum yapının dış etkenlere açık hale gelmesine ve malzeme kayıplarına yol açmakta, bozulma sürecini hızlandırmaktadır.

b. Cephelerin kaplanması:

İç cephe: Dökmeciler Mescidi, Cedid Ali Paşa Mescidi, Kasım Çavuş Mescidi, Aşçıbaşı Ahmet Ağa Mescidi, Bali Baba Mescit'lerinde minber, mihrap, vaaz kürsüsü ile pencerelerin duvar kalınlıkları dahil ibadet mekanı zeminden tavana kadar boşluk kalamayacak biçimde yeni çini ile kaplanmıştır (Şekil 4). Kızıl Mescit'te mihrap, vaaz kürsüsü ve duvarlar üst sıra pencerelerin alt hizasına kadar yeni çini ile kaplanmıştır. Bazı mescitlerin son cemaat veya kadınlar için ilave edilen mekanlarının da yeni çini ile kaplanmıştır (Örn. Bali Baba Mescidi, Aşçıbaşı Mescidi, Dökmeciler Mescidi vb.) (Şekil 4). Bu uygulama bir moda akımı gibi İstanbul'daki pek çok mescitte görülmektedir (Örn. Nişancı Mustafa Mescidi, Sofu Karaali Mescidi vb.).

Şekil 4: İç mekan duvarlarının yeni çini veya ahşap malzeme ile kaplanması (Kaynak: Yazar, 2018)

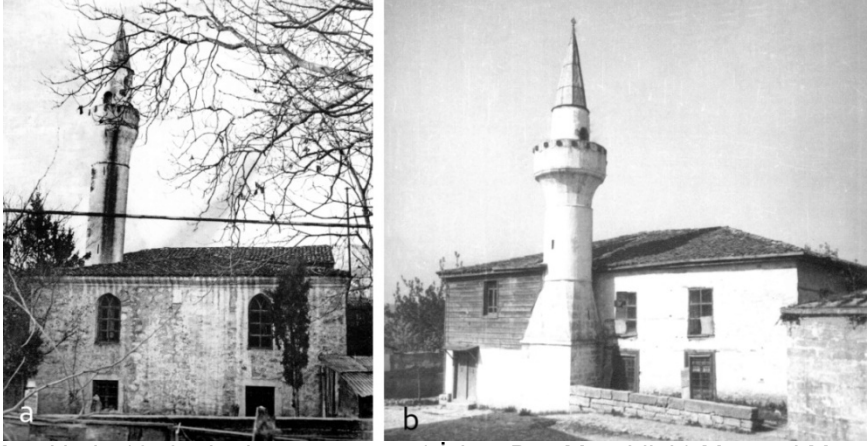
Şekil 5: Dış cephe kaplamaları; a) Dökmeciler Mescidi, b) Bali Baba Mescidi, c) Baba Haydar Mescidi, d) Aşçıbaşı Mescidi, e) Çeribaşı Mescidi, f) Cedit Ali Paşa Mescidi, g) Kasım Çavuş Mescidi (Kaynak: Yazar, 2018)

Dış cephe: Dökmeciler Mescidi ile Bali Baba Mescitlerinin dış cepheleri tamamen mozaik (btb) (Şekil 5 a,b), Baba Haydar Mescidi'nin avlu kapılarının etrafı (Şekil 5c) ve abdest alma yerleri ile Aşçıbaşı Ahmet Ağa Mescidi'nin giriş kapısının yan duvarları seramik (Şekil 5d), Kasım Çavuş Mescidi'nin son cemaat mekanı ise yapay taş ile kaplanmıştır (Şekil 5f, g). Çeribaşı Mescidi'nin dış cepheleri 2 cm kalınlığında orjinal malzeme ile uyumsuz sıva ile kaplanmış olup yüzeyine kesme taş derz izi yapılmıştır (Şekil 5e). Zeynep Hatun Mescidi'nin cepheleri sıvalı olup betonarme son cemaat yeri su basaman seviyesine kadar seramik ile kaplanmıştır (Şekil 3d).

Çevre duvarı: Çevre duvarları yapıda ilk karşılaşılan eleman olarak önemli bir konumda olmasına rağmen her zaman yapının en önem verilen kısmı olmamıştır. Cedit Ali Paşa Mescidi ve Kasım Çavuş Mescidi'nde çevre duvarları yapay taş ile kaplanmıştır (Şekil 5f,g). Özellikle dış cephelerde yapılan kaplamalar yansıtıcı görünümleri ile yapıları gölgelemekte, algılanmasını güçleştirmektedir.

c. Yapı ile uyumsuz malzeme ile onarım:

Yapılan onarımlarda mescitlerin tamamının alt sıra pencereleri, Kızıl Mescit ve Zeynep Hatun Mescidi'nde ise alt ve üst sıra pencereleri plastik doğrama ile değiştirilmiş, dışlık pencereler çimento bazlı malzeme yenilenmiştir. Müdahalelerden önceki fotoğraflarına ulaşılan mescitlerin üst sıra pencerelerinde dışlık pencere yerine ahşap doğrama kullanıldığı görülmektedir (Tablo 2; 6a,b).

Şekil 6: Mescitlerin 1940 yılında görünümü; a) İslam Bey Mescidi, b) Münzevi Mescidi (İşli ve Büyükseçgin, 2017)

Kapıların çoğu dönem örnekleri ile uyumsuzdur. Kasım Çavuş Mescidinde ek mekandaki giriş kapısı konut kapısı benzeri çelik kapı ile değiştirilmiştir (Şekil 3j).

Bazı yapılarda ahşap kırma çatılar, onarım kayıtlarına göre daha ucuz olduğu gibi gerekçeler ile betonarme malzeme ile yenilenmiştir. Örneğin Silahi Mehmet Bey Mescidinin Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 1963 tarihli onarım dosyasındaki raporda, birinci keşifte ahşap yapılmasına karar verilen çatının ikinci keşifte idare lehine daha ekonomik olacağı düşüncesiyle betonarme yapılmasına karar verildiği belirtilmektedir (Orbeyi vd., 2016). Çeribaşı Mescidi ve Aşçıbaşı Mescidi'nde lokma parmaklıklar geleneksel yöntemden farklı olarak metal bir çerçeveye sabitlenmiş çubuklardan oluşmaktadır. Kasım Çavuş Mescidi'nde ferforje, Kızıl Mescit'te üst sıra, Zeynep Hatun Mescidi'nde ise alt ve üst sıranki pencerelerde çubuk parmaklık kullanılmıştır (Şekil 5a,b). Yerel halk ve kullanıcılar ile yapılan görüşmelerde, yapılan niteliksiz ekler ve uygulamaların çoğunlukla kullanıcı istekleri ile yapının daha iyi ve/veya temiz olacağı (örneğin iç mekanda duvardaki kireç sıvanın sürtünme vs. sebeplerle dökülmesi şikayetini ortadan kaldırmak ve temizliğinin daha kolay olacağı düşüncesiyle duvarların tamamen çini veya seramik ile kaplanması) gibi görece iyi niyetlerle (!) yapıldığı görülmüştür.

d. Yapıların kullanımı:

Kültürel varlığın kullanımı, yapının kullanılarak korunması ve çağdaş yaşamda yer alarak geleceğe taşınması kullanım değeri olarak tanımlanmaktadır (ICOMOS, 2013). İncelenen mescitlerden Silahi Mehmet Bey Mescidi haricindeki mescitler günümüzde özgün işlevlerinde, mescit olarak kullanılmaktadır. Silahi Mehmet Bey Mescidi, çok yakınında Zal Mahmut Paşa Camisi gibi büyük boyutlarda bir ibadet mekanı olması ve buna bağlı olarak başka bir ibadet mekanına ihtiyaç duyulmaması sebebiyle günümüzde kullanılmamaktadır. Bu durum kullanıcılar/görevliler tarafından fark edilebilecek sorunların zamanında tespit edilmesini güçleştirmekte, yapının bozulma sürecini hızlandırmaktadır.

e. Yol kotunun yükselmesi:

Eyüp semtinde zaman içerisinde geniş bir alanda bölgenin yol kotu bazı yerlerde bir metreye varacak boyutta yükselmiştir. Büyük oranda alt yapı sebebiyle ortaya çıkan bu durum pek çok yapıda olduğu gibi mescitleri de etkileyen önemli tehditlerdendir. Çeribaşı Mescidi bu durumdan en çok etkilenen yapıdır (Orbeyi, 2019). Günümüzde mescidin girişi yaklaşık bir metre yol kotunun altında kalmıştır. Yapının saçağı ile yol kotu arasındaki mesafe azalmış, bu da cephenin oranlarını değiştirdiğinden görünümü

olumsuz yönde etkilemiştir. Yapı dış hava koşullarına açık bir duruma gelmiş ve bu durum çözüm arayışlarını tetiklemiştir. Bu örnekte kot farkını kapatacak biçimde rüzgarlık eklenmesi yoluna gidilmiştir (Tablo 2).

f. Yapıların takibinin düzenli yapılmaması:

Bilinçsiz uygulamaların önlenmesinde/tespit edilmesinde düzenli işleyen bir denetim mekanizmasının önemi uluslar arası tüzüklerde (Atina Kartası, 1931; Venedik Tüzüğü, 1964), ve özellikle son yıllarda Avrupa’da yürütülen çalışmalarda vurgulanmıştır (Polat-Pekmezci, 2018). Cedit Ali Paşa Mescidi’ndeki betonarme giriş mekanı gibi bazı uygulamaların yaklaşık 25 senedir mevcut olması, denetleme sistemindeki aksaklıkları vurgulayan örneklerden biridir. Ülkemizde de uygulamaları ve yapıları düzenli aralıklarla izleyecek bir örgütlenmeye ihtiyaç vardır (Ahunbay, 2004). Yapıların alanında uzman kişilerce belirli aralıklarda izlenerek sürecin kayıt altına alınması, niteliksiz uygulamaların tespit edilerek zamanında müdahale edilebilmesine olanak sağlayacaktır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Eyüp bölgesinde yaklaşık yirmi senedir koruma alanında yapılan çalışmalara rağmen pek çok kültür varlığı gibi mescitler de fiziksel ve çevresel faktörlerin yanısıra yeterli koruma bilincine sahip olmayan uygulayıcı ve kullanıcıların tehdidi altındadır. Carta Del Restaura’o’nun (1931) 8. maddesindeki “...Bir restorasyon asla onu inceleyenleri yanıltacak veya tarihi bir belgeyi değiştirecek şekilde yapılmamalıdır...” ifadesi ile koruma yaklaşımında belge değerinin önemine vurgu yapılmıştır. İncelenen mescitlerin çoğunun iç ve dış görünüşleri, yapılan uygulamaların ziyaretçiler tarafından yanlış algılanmasına (olumlu bir uygulama olduğu gibi) yol açabilecek potansiyele sahiptir. Tarihi yapıyı tahrip etmeden geleceğe aktarabilecek istek ve bilince sahip olmayan kullanıcılar tarafından kendi imkanlarıyla yapılan, yapıların özgün kimlikleri ile bağdaşmayan onarımların önlenmesi amacıyla, yerleşmeyi, geçmişini fiziksel, kültürel, sosyolojik özellikleri ile tanımak, farkındalıklarının sağlanması, toplumda aidiyet duygusunu uyandıracak yaklaşımlar olarak önemlidir. Amsterdam Bildirgesi (1975)’nde vurgulandığı gibi, ancak yerel halk ve özellikle genç nesil onun kıymetini bilirse mimarlık mirasının sürdürülebilirliğinin sağlanması mümkün olacaktır. Bu doğrultuda özellikle mescitlerde düzenli olarak bulunan kişiler olarak dini yapı görevlilerinin, sorumlu oldukları yapılar ve yapıların korunmaları konusunda eğitilmeleri kişisel/toplumsal ihtiyaçlar sonucu yapılmış niteliksiz eklerin yapılmasını önleyici bir yaklaşım olarak ön planda tutulmalıdır. Yapı kullanıcılarının veya uygulayıcıların koruma bilinci veya bilgi eksikliği gelecek nesillerin elinden kültürel miras değerinin alınmasına sebep olmamalıdır. Bu noktada yapıların belirli periyotlarla takibi önem kazanmaktadır. Özellikle son yıllarda uluslararası tüzüklerde de vurgulanan yaklaşımlardan biri olarak önleyici koruma çalışmaları, yapılardaki bozulmaların erken tespiti ve müdahalesinde faydalı olmasının yanı sıra yapıların düzenli takip edilmesi ile yapılması düşünülen niteliksiz müdahaleler için de caydırıcı olacaktır.

Çalışma kapsamında incelenen yapılardaki eklerin tarihi yapıları baskılayan, algılanmasını güçleştiren ve aynı zamanda yapının çevresi ile ilişkisini zedeleyen/kopartan bir görünümüleri vardır. Yeni yapılacak eklere yapıların önemli kısımlarına, konumuna, bütünlüğüne ve çevresi ile olan ilişkisine zarar gelmediği durumlarda izin verilebilir (Venedik Tüzüğü, 1964). Bu doğrultuda yapıların mekan bütünlüğünü ve cephelerin özgün karakterini bozan niteliksiz ekler kaldırılmalı, özgün malzeme ile uyumsuz kaplamalar yapıardan uzaklaştırılmalıdır. Bunun yanı sıra yapı ile uyumsuz elemanlar (kapı, pencere vb.) dönem örnekleri ile benzer karakterde yenilenmeli, yapı ile bağdaşmayan ve bağlantılarında yapı malzemesine zarar veren

ilaveler (klima, saçak, oluk vb.) kaldırılmalıdır. Türkiye Mimari Mirası Koruma Bildirgesi (2003)'nde müdahalenin mimari, strüktür, tesisat ve işlevsellik konularının bir arada şekillendiği bütünleşik bir planın sonucunda yapılması gerektiği vurgulanır. Bu doğrultuda kullanıcıların konforu için gerekli olan iklimlendirme gibi ihtiyaçların yanı sıra bölgedeki pek çok yapıyı etkileyen yol kotundaki farklılıklar için her yapının kendine özgü karakter bütünlüğünün ve yapısal verilerinin (yerel iklim, yapı malzemelerinin ısı özellikleri vb.) analiz edilerek değerlendirileceği, farklı disiplinlerin bir arada üreteceği çözüm önerileri geliştirilmelidir. Yapının başarı ile korunması toplumun buna katılımı, desteği, sürekli bakımı ve kullanımına bağlıdır (ICOMOS, 1999). Özellikle minaresinin özgün biçimlenişi sebebiyle ziyaretçi çekme potansiyeline sahip olan Silahi Mehmet Bey Mescidi'nin, güncel hayatla ilişkilendirilecek biçimde hem ziyaretçilerin hem de yerel halkın kullanıma açılması, yapının özgün kimliği ile sürdürülebilmesine katkı sağlayacaktır.

Çalışma kapsamında ele alınan yapıların tamamının eş zamanlı onarılması güçtür. Ancak bir program dahilinde öncelikli müdahaleye ihtiyacı olanlar tespit edilebilir. Çalışmadan elde edilen veriler doğrultusunda Dökmeciler Mescidi, Zeynep Hatun Mescidi ve Bali Baba Mescit'lerinin gerek mekan bütünlüğü gerekse cephelerinin tamamen kaplanmış olması gibi özgün kimliklerindeki olumsuz değişimlere bağlı olarak acil ilgilenilmesi gereken bir durumda oldukları görülmektedir. Mimari mirasımızın önemli birer parçası ve buldukları bölgede birer odak noktası olan bu mescitlerin zaman kaybedilmeden onarımlarının yapılması ve sonrasında yapılacak düzenli kontroller ile kötü uygulamaların tekrarlanmasının önlenmesi özgün kimlikleri ile bizden sonraki kuşaklara aktarılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

Ahunbay, Zeynep, "Meşruta", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, ss. 387-388.

Anonim, Eyüp Kentsel Sit Alanı Tarihi Merkez Yönetim Planı Çalışması, Bilgi Üniversitesi, 2015.

Anonim, Eyüp Kentsel Sit Alanı Tarihi Merkez Yönetim Planı, Süreç Hikayesi, Eyüp Belediyesi el kitabı, 2016.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri-Şehrin İskanı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara 1958.

Çakır, Orhan, *İstanbul'da Mescit Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bitirme Tezi, İstanbul 1974.

DAĞDELEN, İbrahim, *Alman Mavileri 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları*, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006.

Dişören, N. Esra, "Düğmecibaşı Mescidi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 107.

Erbey, Erden Dilek "Kentsel Koruma ve Yenileşmede Dönüşüm Projeleri-Eyüp Rehabilitasyon Projeleri" *Planlama*, İstanbul 2004, c.4, ss. 79-89.

Eyice, Semavi, "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1971, C. VII, s. 110-153.

Haskan, Mehmet Mermi, *Eyüp Sultan Tarihi*, Eyüpsultan Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Hüseyin Ayvansarayı, *Hadikatü'l-Cevami İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar*, Yayına haz.: (Ahmet Nezih Galitekin), İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

ICOMOS, Amsterdam Bildirgesi, 1975,
http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_en0458431001536681780.pdf (Erişim tarihi: 20.12.2018)

ICOMOS, Atina Tüzüğü (Carta Del Restauro), 1931,
http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0660878001536681682.pdf (Erişim tarihi: 20.12.2018)

ICOMOS, Geleneksel Mimari Miras Tüzüğü, 1999,
http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0464062001536913566.pdf (Erişim tarihi: 20.12.2018)

ICOMOS, Türkiye Mimari Mirası Koruma Bildirgesi, 2013,
http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0784192001542192602.pdf (Erişim tarihi: 09.06.2019)

ICOMOS, Venedik Tüzüğü, 1964,
http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_en0243704001536681730.pdf (Erişim tarihi: 20.12.2018)

İşli, Hayri Necdet., Büyükseçgin İsmail, *Osmanlı Devri İstanbul Camileri*, c.1. Türkiye Turing ve otomobil Kurumu, İstanbul 2017.

Kara, E. Fahrünnisa, "Fetih ile Birlikte Kurulan Bir Semt Eyüp ve Fetihden Günümüze Ulaşan Mahalleler", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII Tebliğler*, İstanbul 2003, pp. 340-358.

Koçu, Reşat Ekrem, "Düğmeciler Mescidi" *İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi*, İstanbul 1961, c. 9. ss. 4804-4805.

Koçu, Reşat Ekrem, "Bali Hoca Mescidi" *İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi*, İstanbul 1960, c. 4. S. 2046.

Kuran, Aptullah "Mimar Sinan'ın Mescitleri", *Mimar Başı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, s. 215-222.

Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

Orbeyi, Nil, "An Analysis of the Architectural Properties of Eyüp Çeribaşı Masjid: Conservation Problems and Proposals", *Gazi University Journal of Science*, 2019, sayı 32/1, ss. 1-12.

Orbeyi, Nil, Giray Küçük Sezgi, Güngör, Selim Sani, "Eyüp Silahi Mehmed Bey Mescidi Onarım Evrelerinin Belgeler Işığında Değerlendirilmesi", *Tasarım Kuram*, İstanbul 2017, sayı 23, ss. 83-100.

Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1962.

Polat-Pekmezci, I. “Önleyici Koruma, Alanında Avrupa’nın Deneyimi ve Türkiye’deki Kültür Mirası İçin Yapılabilecekler”, *Mimarist*, İstanbul 2018, sayı 63, ss.16-21.

Seçkin, Selçuk, “Unutulmuş Bir 16. Yüzyıl Mescidi: İstanbul/Fatih Hoca Kasım Camii/Mescidi”, *The Journal of Academic Social Science*, 2017, sayı 56, ss. 340-357.

Tozun, Aylin, *XVI. Yüzyıl İstanbul Mescitleri*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2002.

Yağcı, Feyza, *Eyüp İlçesi İslambey Mahallesi 217 Ada 65 Parsel’deki Ahşap Yapıların Koruma Projesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2013.

Yüksel, Aydın, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri*, VI. Cilt, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2004.

Eyüp Sultan Belediyesi ve Eyüp Sultan Araştırma Merkezi (EYSAM) T.C. Başbakanlık Arşivleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi

URL1. <https://eyuppostasi.net/tr/eyuppostasi/foto/eyupun-camileri/11357> (Erişim tarihi: 13 Ocak 2019)

URL2. <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/zeynep-hatun-camii/958> (Erişim tarihi: 09.06.2019)

URL3. <https://www.eyupsultan.bel.tr> (Erişim tarihi: 10.06.2019)